

УДК 316.347:364

JEL Classification Z130

Володимир ТАРАН

доктор філософських наук, професор
професор кафедри “Соціальна робота та психологія”
Національний університет «Запорізька політехніка»

Віктор КУЗЬМІН

Кандидат соціологічних наук, доцент
в.о. завідувача кафедри “Соціальна робота та психологія”
Національний університет «Запорізька політехніка»

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОСТІ

***Анотація:** Стаття присвячена проблемі ментальності, яка, не зважаючи на наявність значних досягнень світової і вітчизняної науки в розумінні її сутнісних ознак, продовжує зберігати в собі чимало дискусійних моментів. Останнім часом посилення інтересу до цієї проблеми викликали серйозні політичні конфронтаційні процеси у світі, зокрема російсько-українська війна, що актуалізувало пошуки глибинних етно-психо-соціальних механізмів, які лежать в основі експансіоністської рашистської політики та озброєного спротиву українського народу за збереження власної державності й національної ідентичності. Подібна роль ментальності змушує нас ще раз звертатися до природи різноманітних проявів даного феномена з урахуванням досягнень сучасних етно-соціальних та етно-психологічних досліджень науки. А отже, метою даної статті є окреслення найбільш загальних обріїв проблемного поля феномена ментальності. Завданням – визначення вузлових аспектів проблеми ментальності, здатних бути переведеними у практичну площину.*

***Ключові слова:** ментальність, менталітет, національна ментальність, суб'єкт ментальності, структура ментальності, раціональне та ірраціональне, елементи ментальності, архетипи, рівні ментальності.*

Volodymyr TARAN

Doctor of Science in Philosophy, Professor
of the Department "Social work and psychology"
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Viktor KUZMIN

Ph.D. in Sociology, Associate Professor

Acting Head of the Department "Social Work and Psychology"

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

SOME ASPECTS OF THE MENTALITY PROBLEM

***Summary:** The article is devoted to the problem of mentality, which, despite the presence of significant achievements of world and domestic science in understanding its essential features, continues to retain many debatable points. Recently, the increased interest in this problem was caused by serious political confrontational processes in the world, in particular the Russian-Ukrainian war, which actualized the search for deep ethno-psycho-social mechanisms that underlie the expansionist racist policy and the armed resistance of the Ukrainian people for the preservation of their own statehood and national identity. Such a role of mentality forces us to turn once again to the nature of various manifestations of this phenomenon, taking into account the achievements of modern ethno-social and ethno-psychological research of science. Therefore, the purpose of this article is to outline the most general boundaries of the problem field of the phenomenon of mentality. The task is to determine the key aspects of the mentality problem that can be transferred into the practical plane.*

***Key-words:** mentality, national mentality, subject of mentality, structure of mentality, rational and irrational, elements of mentality, archetypes, levels of mentality.*

Проблема ментальності завжди була у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Прямо, або опосередковано, через поняття колективної свідомості, національного характеру і національної ідеї, ментальність визнавалась константою людського мислення, важливим мотиваційним моментом людських вчинків, своєрідним стрижнем історичного процесу. У різних наукових контекстах з'ясовувалось питання відповідності явища, що об'єктивно існує рівню знань про нього.

В межах цієї проблеми особлива увага приділялася дослідженню взаємозв'язку між ментальністю народу і спрямованістю соціальних процесів. При цьому зазначався подвійний характер такого зв'язку. З одного боку, ментальність розглядалася як продукт впливу на характер народу природних і соціокультурних умов його існування, з іншого – вплив ментальних рис народу на уклад власного життя і подальшу його долю, а також на характер

взаємовідносин з іншими народами. Наявність подібного зв'язку з очевидністю підтверджується усім історичним ходом розвитку світової цивілізації.

Сьогодні, в умовах нових реалій, обумовлених озброєним нападом РФ на Україну і черговим випробуванням для нашої країни у її боротьбі за збереження своєї державності і національної ідентичності, інтерес до ментальності як важливого фактора впливу на соціально-політичні процеси, зокрема й на процес фашизації російського політичного режиму, культивуваці в ньому ідей експансіонізму, шовінізму, нацизму, українофобії, геноциду, отримав додаткового міцного поштовху. Це знайшло відображення в роботах таких вітчизняних і зарубіжних авторів як В.Гриневич, С.Дацюк, Г.Карпюк, Є.Анісімов, Н.Розов, Дж.Хоскінг, Р.Суні, А.Еткінд, Е.Томпсон та ін. З іншого боку, посилюється інтерес і до ментальності українців, як важливого фактора протистояння російській військово-політичній та духовно-культурній експансії заради збереження своєї державності і національної ідентичності, що демонструють у своїх дослідженнях О.Бойко, І.Данилюк, С.Грабовський, В.Гресько, Г.Джулай, І.Коваль, Є.Копельців-Левицька, О.Лозова, С.Максименко, Ю.Прохасько та ін.

Однак тема є надзвичайно складною і багатоаспектною, що потребує її подальшого комплексного дослідження. У зв'язку з цим є необхідність у висвітленні ряду ключових проблем, що торкаються сутнісних ознак самого поняття ментальності, що дозволяє краще зрозуміти й політичну складову даної проблеми.

Отже, метою даної статті є окреслення найбільш загальних обріїв проблемного поля феномена ментальності. Завданням – визначення вузлових аспектів проблеми ментальності, здатних бути переведеними у практичну площину.

Проблема ментальності традиційно розглядається представниками різних наук: філософії, історії, соціології, політології, психології, етнології, лінгвістики, культурології, релігієзнавства тощо, що привело до виникнення широкого розмаїття теоретичних концепцій та світоглядних парадигм стосовно даного питання. Не випадково її часто характеризують порізно – як: соціокультурний феномен (Г.Джулай), складову світогляду, «духовний планетарій» (Т.Поплавська), фактор політичного життя соціуму (О.Лисеєнко), складову правосвідомості (Є.Копельців-Левицька, І.Коваль), генетичний код народу, «склад його душі» (Т.Власевич), психологію народу (В.Вундт), «поведінковий код» народу (Т.Філіпова), історичну пам'ять народу (А.Пантін), історію затримання в часі (Ж.Ле Гоф), світобачення, спосіб думати (М.Блок, Л.Февр), саморозуміння певної групи (Ю.Мітке), всезагальну установку, колективний образ мислення (Г.Теленбах), набір (типових для колективу) способів і змістів мислення та сприйняття (П.Динцельбахер) тощо.

Є навіть спроби систематизувати типи визначень ментальності. Так, Р.Додонов виділяє шість таких типів: 1) описові дефініції – сукупність уявлень, способів поведінки і реакцій

певних груп людей, котрі безсвідомі і невідрефлексовані (Г.Теленбах), 2) психологічні дефініції – певна сукупність неусвідомлених форм світосприйняття, що склались і притаманні певній групі людей, які визначають спільні риси їх поведінки стосовно феноменів свого буття (В.Нестеренко), або узагальнення всіх притаманних розуму характеристик (Дж.Чаплін); 3) нормативні дефініції – норми реакції, характерні для повного соціального чи етнічного утворення (А.Дж.Тойнбі); 4) структурні дефініції – структура ментальних процесів (Ф.Селлін), склад душі людини, соціуму, етносу, співвідношення її елементів та стан останніх (Ю.Канигін, М.Холодна); 5) генетичні дефініції – чинники (природні й соціальні), котрі детермінують процес зародження та подальшого розвитку етнічної ментальності, забезпечуючи її спадкоємність (Е.Шулін); 6) історичні дефініції – своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за всіляких обставин вірних своєму кодові, що склався історично (І.Пантін). При цьому, всі типи визначень певним чином доповнюють один одного [6].

Це пояснює факт наявності багатьох дефініцій категорії «ментальність», адже кожен з авторів акцентує увагу на тих особливостях цього феномена, які досліджуються в контексті конкретно наукового і методологічного підходу.

У науковому вжитку паралельно з поняттям «ментальність» часто зустрічається поняття «менталітет», які є близькими за змістом. Достатньо послатися на етимологію цих двох понять. Ментальність – від лат. *mens* – розум, спосіб мислення, склад душі – сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів. Менталітет – від франц. «*mentalite*» – «умонастрій», «мислительну настанову», «колективне уявлення», «уявлення взагалі» і «склад мислення». На теоретичному рівні існують спроби визначити певну відмінність між ними. У такому разі менталітет часто розуміють як інтегральну ціннісну характеристику соціальної спільноти; сформовану систему елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способу життя групи; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, які існують на рівні несвідомих психічних процесів (Т.Уварова) [18]. Ментальність же – як категорію, що визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) [4].

В цілому ж дослідниками зазначається, що поняття «ментальність» є більш широким за значенням – це процес (система вірувань, звичок, способів мислення та поглядів, що формується історично під впливом певних соціокультурних факторів та прийнятих і поширених у соціальному середовищі певної групи людей або у визначеному суспільстві);

поняття ж «менталітет» – це даність (сформована на даний час сукупність психологічних та світоглядних особливостей конкретної соціальної групи, етносу, нації) [2]. Отже, ментальність може розглядатися як мінлива сторона національно-психологічних характеристик, менталітет – як стала (константа) сторона цих характеристик. Їх нетотожність нерідко представляється як співвідношення загального і часткового, де ментальність – це загальне, а менталітет – часткове, або, з точки зору системного підходу, менталітет розглядається як підсистема ментальності. Нетотожність підкреслюється відмінностями у їх предметному полі, адже в межах етнопсихологічного підходу, ментальність – це національна картина світу, а менталітет – національний характер. Дехто з вчених розрізняють їх і за функціональними ознаками: функціями менталітету вказано доконечно-постачальну, проекційно-рефлексивну і методологічно-ідеологічну, а функціями ментальності – онтологічно-перцептивну, етнічно-продукувальну, моделювальну-очищувальну і ментально-нормотворчу (І.Коваль) [7].

Однак змістовна близькість обох понять все ж таки дозволяє в певних випадках вживати їх в синонімічній близькості. Не випадково у Вікіпедії вони не диференціюються і мають спільне визначення – сприйняття та тлумачення світу, що поширене в певній спільноті та виражається в її соціокультурних феноменах. Ментальність визначається архетипами та стереотипами культури цієї спільноти [11].

Аналіз виникнення та утвердження поняття «ментальність» дає можливість стверджувати, що з'ясування ментальних основ розвитку етнічних спільнот пов'язані з процесом національного «народжування» сучасної Європи. Тому безпосередній зв'язок ментальності з її етнонаціональною природою підкреслюється поняттям «національний менталітет».

Національний менталітет – глибинні психічні структури, що історично та соціально вкорінені у свідомості, колективній пам'яті та поведінці багатьох поколінь людей. Національний менталітет базується на системі поглядів, ідеалів, інтересів, традицій, оцінок, соціальних установок та норм, в основу яких покладено синтез реальних суспільних потреб, досвіду, архетипів колективного несвідомого, й чітко проявляється в типовій поведінці носіїв через стереотипи сприйняття, реакції (ухвалення рішень) і поведінки.

На індивідуальному рівні національний менталітет формується у процесі соціалізації особи (виховання в сім'ї, навчання, самореалізації, вибору своєї ролі, засвоєння національної культури, ідентифікації себе з найближчим соціальним, етнічним оточенням), на побутовому рівні часто набуває релігійних та містичних форм. Це специфічні вияви психічного життя людей, обумовлені політико-економічними і соціокультурними факторами та обставинами. До чинників, що впливають на становлення національного менталітету, також належать: географічне середовище, політичні інститути й соціальні структури суспільства.

Національний менталітет є надзвичайно важливим і дієвим фактором суспільного розвитку, однак, на перший погляд, малопомітний, оскільки імпульси, що він посиляє народу чи окремій людині, йдуть із глибин історії та підсвідомого. У процесі ідентифікації індивід може перебувати в межах полярного ставлення до національного менталітету: від повного сприйняття й засвоєння його основ та усталеного іміджу (сприйняття на віру чи осмислення елементів культури й духов. цінностей) до дотримання позиції критичного аналізу та виявів коливання в процесі суспільного самовизначення. Залежно від специфіки світобачення та світосприйняття, ступень засвоєння та адаптації доміантних у спільноті поглядів, цінностей та традицій в індивіда може сформуватися різний рівень національної самоідентифікації. Основи ментального світобачення – своєрідна формула, що визначає та підтримує на належному рівні міру згуртованості, інтеграції, етнічної спільності, а також орієнтир, що дозволяє усвідомити кожному індивіду своє місце та роль у системі категорій «ми–вони», «свої–чужі» [13].

Окреме питання – це питання суб'єкта ментальності. Відомо, що ментальність чи менталітет знаходять прояв і на індивідуальному, і на груповому, етнонаціональному, суспільному рівнях. Однак вважається, що суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Адже, виходячи із природи ментального та за визначенням психологічної науки ХХ століття, саме на колективному/суспільному рівні формується принципово інший, докорінно відмінний від індивідуального, спосіб організації психічного життя. Це здатність людської психіки зберігати й передавати з покоління в покоління найрізноманітнішу інформацію.

Ментальність органічно пов'язана з етнокультурним середовищем нації. Вона проявляється в словесній мові (вербальній культурі суспільства), мові жестів, у поведінці, звичаях, традиціях і віруваннях. Поняття ментального дозволяє з'єднати аналітичне мислення, розвинені форми свідомості з напівусвідомленими культурними шифрами. Ментальне зв'язує численні опозиції – природного й культурного, емоційного й розумового, ірраціонального й раціонального, індивідуального й суспільного. У сучасному гуманітарному знанні поняття ментальності набуло широкого змісту й уживається не тільки для позначення тих або інших культурних стереотипів, типових для більших соціальних груп або характеристики духовної настроєності всього суспільства, але й для тлумачення напряму думок, вірувань, невеликої групи людей. Виходячи з цього, ментальність – це певна сукупність сталих неусвідомлених форм світосприйняття, властива певній групі людей, яка визначає ставлення і поведінку цих людей стосовно феноменів їх буття – життя й смерті, здоров'я й хвороби, праці й відпочинку, природи, дитинства й старості, сім'ї й держави, минулого й майбутнього. Таким чином, ментальність – важливий етнопсихологічний феномен, який виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації (В.Г.Нестеренко).

Ще однією стороною проблеми ментальності є питання співвідношення в ній сталих і мінливих складових, що визначає ступінь її кореляції з конкретними соціокультурними і соціально-політичними реаліями.

Говорити про метално-психологічні особливості народу доцільно тільки з урахуванням всього розмаїття його складових. Структурувати ж таке розмаїття можна по-різному: особливо значимими залишаються генераційні, соціально-економічні, освітні та географічні відмінності. Також суттєві відмінності ментально-психологічних характеристик можуть визначатися за світоглядними критеріями, що тісно пов'язане з соціальною позицією індивідів і соціальних груп. Одиницею розмаїття національного менталітету є габітус – комплекси установок (фреймів, символів, ідентичностей та поведінкових стереотипів), або сталі сполучення значень з перемінних подібного роду. Однак, чи існує якась єдність у такому розмаїтті габітусів? Вважається, що так. Перш за все, це загальний набір фреймів (схем осмислення навколишнього світу) і символів (святинь, символів), в рамках котрих люди з різними габітусами по-різному поміщають себе й встановлюють життєві переваги. (Н.Розов).

Показово, що незважаючи на існування таких фреймів як постійних перемінних, в них активно взаємодіють два начала ментально-психологічних якостей – позитивне і негативне. Співвідношення ж останніх, а також міра прояву кожного з них залежить від конкретно-історичних соціокультурних обставин. Важливу роль у цьому процесі відіграє й ідеологічна складова політики держави, яка втілює відповідні світоглядно-ціннісні пріоритети у соціальне середовище і здатна активно залучати для цього різноманітні важелі впливу – систему освіти й виховання, мистецтво, церкву, інформаційне поле тощо [16]. Отже, йдеться про те, що історично сформовані на даний момент ментальні особливості тих чи інших соціальних груп, етносу, суспільства, зберігаючи свої основні риси, під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин здатні суттєво змінюватися, посилюючи у своїй структурі одні риси і послаблюючи інші.

Інтерес викликає й проблема співвідношення ментальності і суспільної свідомості. Ментальність часто розглядається як складова суспільної свідомості, пов'язана практично з усіма її формами (О.Скрипченко). Хоча іноді її прямо зараховують до однієї із форм суспільної свідомості: соціальної психології (Р. Манду), ідеології (Ж. Дюбі), «уявлюваного» (Ж. Ле Гофф), «історії людських уявлень» (Г.-В. Гетц) тощо. Разом з тим, ментальність не є жодною з них, у тому числі й ідеологією. Остання, як аналог теоретичного рівня свідомості, має справу з продуманими системами мислення; ментальність залишається сферою невідрефлектованого і логічно не виявленого. Ментальність – не філософська, наукова чи естетична система, а той рівень суспільного світоуявлення, на якому думка не відділена від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості. Ідеї на рівні ментальності – не завершені в

собі, народжені індивідуальною свідомістю духовні конструкції, а власне змінюване сприйняття ідей певним соціальним середовищем (І.Грабовська, С.Грабовський) [12]. Ментальність є цілісним проявом духовних напрямків, які не зводяться до суми форм суспільної свідомості, а виступає специфічним відображенням дійсності, що зумовлюється процесом життєдіяльності етносу/нації в певному географічному, історичному і соціокультурному просторах (О.С.Баронін).

В контексті цього питання доречно взагалі говорити про особливий взаємний зв'язок ментальності з духовним. Ментальність в принципі не існує поза сферою духовного, а духовне, відокремлене від ментальності, набуває знеособленого вигляду. Відповідно до своєї природи ментальність пронизує всі види і форми існування духовного, становить невід'ємну частину його змісту. Саме тому на ментальність поширюються всі якісні визначення, притаманні духовності й духові.

У своїй суб'єктивній формі ментальність становить духовний світ людини, репрезентований динамікою внутрішніх душевних станів і психічними якостями людини, котрі вона виявляє у своєрідності реакцій на процеси природного і соціального середовища, а також у своєрідності відповідних протидіань. Вона постає одним із потужних чинників активізації та спрямування людської діяльності, творчої потенції, формує систему мотивацій поведінки й учинків, пояснює, чому саме так, а не інакше діє і чинить людина.

У суб'єктивній формі ментальність трансформує людину в особистість, націлену індивідуальними рисами та соціальними, історико-культурними характеристиками. У цьому є і певний парадокс. З одного боку, ментальність персоніфікує, індивідуалізує вияви людини як такої, з іншого – вона є онтологічною основою реально-потенційної її соціалізації.

Важливим аспектом проблеми є й питання структури ментальності. Ця структура є досить складною, що обумовлюється багатофакторними умовами її формування і різноманітними формами прояву. Адже, ментальність виявляється у домінуючому настрої людини, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. В ній також знаходять відображення певні форми етно/націокультури – мова, звичаї, обряди, вірування, магія, міфи, мистецтво, мораль.

У той же час, структура ментальності не є постійною: під тиском історичної реальності та умов індивідуального існування вона певною мірою змінюється, що зумовлює перетворення ментальних особливостей у розвитку конкретної спільноти з плином історичного та біологічного часу її існування. Єдність ознак утворює свою особливу сферу,

якій властиві специфічні закономірності і ритми. Ця сфера суперечливо й опосередковано пов'язана із світом ідей, що панують у суспільстві, але ніколи не зводиться до нього.

Ще один цікавий момент – співвідношення в ментальності свідомого (раціонального) і несвідомого (ірраціонального) начал. В принципі переважна більшість дослідників розглядають ментальність як складне утворення, в якому присутні і свідоме (раціональне), і несвідоме (ірраціональне). Однак, нерідко перевагу надають одній із цих складових.

Так, для певного кола фахівців, менталітет постає у першу чергу етнопсихологічною ознакою, етнічним несвідомим, психологічним ядром нації. Деякі висновки несуть навіть вплив містичного підходу до тлумачення ментальності, говорячи зокрема, що ментальність є родом «постійного осаду», недоступного для подальшого аналізу, що твориться поза всіма суспільними різновидами і відтінками та складається з висловлювань, переконань, понять, з якими згідні всі члени даного суспільства (О.Кульчицький) [9].

Справді, в ментальності можна виділити сукупність сталих психологічних реакцій соціального суб'єкта на зовнішні фактори, обумовлених історичними особливостями розвитку конкретного етносу/нації. (етнопсихологічний підхід). Фактично, це певною мірою перегукується з концепцією К.Юнга про колективне несвідоме. Останнє з'являється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах (символах), які є підсвідомими детермінантами поведінки і мислення кожного індивіда. К.Юнг називав їх архетипами колективного несвідомого. Архетип визначає суть, форму та спосіб зв'язку успадкованих, несвідомих прообразів і структур психіки, які передаються від покоління до покоління. Архетипи утворюють апріорні психічні та поведінкові програми [19] і представляють собою сталі поведінкові реакції представників певної етнічно-соціальної групи на різні фактори зовнішнього середовища.

Однак, існують суттєві відмінності між ментальністю та архетипністю. Передусім, ці поняття відрізняються за походженням: ментальність розвивається під впливом зовнішніх чинників; тоді як архетипність є результатом інтеріоризації, оскільки архетип входить в глибини пам'яті, а процес його засвоєння відбувається в ході етнізації. Іншою ознакою відмінності ментальності від архетипності виступає міра відкритості іншим етносам. Архетип – це прихована, непомітна для інших сторона етносу, тоді як ментальність дозволяє етносу розкриватися перед іншими групами. Також слід відзначити, що архетип і ментальність відіграють різні ролі у житті етносів та етнофорів (О.Савицька, Л.Співак). [17].

З іншого боку, в ментальності міститься і система цінностей, що лежать в основі світоглядних уявлень позначаються на раціоналізації ставлення соціального суб'єкта до зовнішніх процесів у вигляді норм поведінки, вибору способів саморегуляції, установок та

внутрішньої програми дій. Так, Для В.В. Козловського «менталітет – це спосіб, тип мислення, склад розуму, який виявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки, доповнюваний системою ціннісних установок, властивих більшості представників конкретної соціальної спільноти» [8; 35]

Зрозуміло, що логічніше говорити про єдність в структурі ментальності психічного і раціонального. У зв'язку з цим І.Данилюк прямо пише: «Ментальність це й глибинний рівень колективної та індивідуальної психології, зокрема й підсвідомого; а також і сукупність готовностей, настановлень та переконань індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певним чином, залежним від традицій, звичаїв, соціальних інституцій і всього довкілля людей» [4].

Існують й інші аспекти структурного членування ментальності.

Так, розповсюдженням є виділення в структурі ментальності чотирьох елементів: розуміння, інтуїції, ментальної свідомості, ментальних структур.

Розуміння в структурі ментальності характеризує перш за все онтологічне, але не гносеологічне визначення суб'єкта. Розуміння – це завжди певний, чітко сформований світогляд, котрий створює життєво-змістовні орієнтири буття та практичні дії.

Інтуїція як структурний елемент ментальності поєднує несвідому та ментальну свідомість та забезпечує перехід першої у другу.

Ментальна свідомість – це поглиблений рівень індивідуальної свідомості, який є універсальною основою кожного знання про світ у реальності, умовою, за якої людське знання виявляє істинні значення для життя, отримує онтологічні характеристики.

Ментальні структури розглядаються як елемент несвідомого, вони базисом світовідчуттів та емоційного забарвлення свідомості. Завдяки інтимно-особистісному характеру ментальні структури постають безпосередньо життєвою реальністю, яку майже неможливо визначити та виразити у раціональних остаточних поняттях (Т.Поплавська) [14].

Разом з тим, запропонована структура може розглядатися як неповна. Адже структурними елементами ментальності, без сумніву, є й пам'ять, емоції, почуття, установки, афекти й інші психологічні моменти.

Є спроби розглядати в структурі ментальності ще й рівні:

- соціокультурних світів та типів культури (ментальність архаїчна, антична, західноєвропейська, східна);
- національних культур (ментальність українців, росіян, японців, китайців, американців);
- субкультур, носіями котрих є різні соціальні групи (ментальність аристократів, селян, військових, злочинців, крамарів) (І.Власевич) [1; 62].

Щоправда, і така класифікація не є досконалою. Адже критерії визначення рівнів є досить «розмитий», орієнтованими на різні ознаки сукупностей людей.

Згідно з іншим підходом, у структурі ментальності виділяють наступні три компоненти:

- емоційний (емотивний) – емоційні стани, які передують виникненню вербального та поведінкового компонентів, сприяючи систематизації знань і появі певної поведінки;

- когнітивний (вербальний) – знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання);

- поведінковий (конативний), який призводить до актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей. Ментальна установка виявляється в діях і вчинках людини, оскільки вчинок є єдиною структурою, що відповідає реальним цілісним проявам самореалізації людини як особистості, індивіда, громадянин (О.Лозова). [10].

В межах етнопсихологічного підходу пропонується виділити три основні елементи ментальності: національний характер, національну свідомість та етнічне підсвідоме (І.Поліщук) [15 Поліщук І.О. Національна ментальність. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109730>]. Або три рівні ментальності (етнічної), кожний з яких доповнює один одного.

По-перше, це первинний, нижчий рівень, який фіксує кількість тієї психо-емоційно-розумової енергії, яку необхідно задіяти етнофору для вирішення певної задачі. Виражається він в темпераменті, пасіонарності, типової для певного етносу. Особливе місце тут посідає пасіонарність (від *passio* – пристрасть), яку звичайно розуміють як характерологічну домінанту, внутрішнє прагнення до діяльності, спрямоване на здійснення певної мети. Л.Гумільов виводив пасіонарність із біогеохімічної енергії живої речовини біосфери і розглядав пасіонарне поле, пасіонарні імпульси разом з такими явищами як інстинкт самозбереження [3]. Важливим є висновок, що пасіонарність передається винятково генетичним шляхом, а отже, її не можна виховати. Вгасання ж пасіонарності на рівні етносу протікає в результаті масової загибелі носіїв відповідного генофонду у війнах, епідеміях, у процесі етноциду, асиміляції й т.п.

По-друге, несвідомий. Він був виділений і описаний К.Юнгом, який увів поняття архетипу. Несвідомий рівень менталітету, у свою чергу, також складається з різних підрівнів, що визначаються різними факторами – етнічними, расовим та загальнолюдським. Найглибшим серед них вважається архетипічний рівень. Як довів, досліджуючи його механізм К.Юнг, психіка людей має етнокультурну обумовленість, посилену механізмом біологічної передачі в спадщину певного несвідомого стану (наявність в певних культурах традиції самопожертви власним життям заради інтересів своєї спільноти). Тобто, колективне

несвідоме можна трактувати як розум наших прадавніх предків, спосіб, яким вони думали й відчували, спосіб, яким вони досягали життя й світ.

Обидва названі рівні менталітету – психоенергетичний і несвідомий – близькі в тому, що виявляють причину колективних форм поведінки поза соціальним життям й міжособистісними стосунками. При цьому можна апелювати як до фізичних уявлень (Л.Гумільов), так і до психологічних підструктур (К.Юнг).

По-третє, це вищий рівень етнічної ментальності, котрий має вихід безпосередньо на мислення. Завдяки цьому «розумовому», уявному рівню в структурі ментальності, вона у принципі доступна для наукового пізнання. Однак, якщо мислення – це пізнання світу, то менталітет – це манера мислення, його склад, його особливості, його своєрідність (І.Данилюк) [5].

Усі три названі рівні поєднуються загальним механізмом ретрансляції з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні підходи до вирішення стандартних завдань, що встають перед членами даної спільноти. Причому, перший акцентує увагу на психоенергетичному компоненті, другий – на несвідомому, третій – на вроджених стереотипах мислення.

Виходячи із вищенаведеного, можна зробити певні висновки:

1) у сучасній філософській, соціологічній, історичній, політологічній та психологічній літературі існує значна кількість тлумачень змісту терміна «ментальність»: від розширеного визначення як душі, психології, національного характеру, вдачі у поєднанні зі специфікою світосприйняття взагалі, картини світу, властивій певній спільноті, до обмеження змістовного поля поняття складом думок, умонастроєм, розумовими здібностями певної соціальної та етнічної єдності, навіть особливостями особистісного світосприйняття, психологічного складу представників певної етнічної спільноти або історичної епохи;

2) ментальність у найбільш загальному розумінні – це сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів; це загальна духовна налаштованість, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навиків духу, яка створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або будь-якого товариства; це те спільне, що народжується з природних даних і соціально обумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про життєвий світ, характеризуючи собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості. Під ментальністю найчастіше розуміють глибинний рівень свідомості, від якого залежить специфіка світосприйняття, світобачення, орієнтація і поведінка людини (спільноти) в реальності. Ментальність постає як вираження життєвих і практичних установок людей, стійких образів світу, емоційних рис, властивих даному

суспільству і культурній традиції. Ментальність постає як опосередкована, зумовлена структура, що виникає між людиною і безпосереднім світом її життя.

3) незважаючи на свою складну внутрішню структуру, яка є історично мінливою, ментальність – це те спільне, що об'єднує свідоме і позасвідоме, раціональне й інтуїтивне, суспільне й індивідуальне, теоретичне й практичне;

4) ментальність є одним із потужних чинників активізації та спрямування людської діяльності, творчої потенції, формує систему мотивацій поведінки й учинків; при цьому вона, з одного боку, сприяє індивідуалізації проявів людини, з іншого – її соціалізації;

5) ментальність, зумовлена не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками, містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності; вони можуть бути сприйняті через сферу освіти, систему виховання, ідеологію, мистецтво, ЗМІ та ін. і змінюватися в процесі соціокультурних змін; не утворюючи стрункого і продуманого морального, правового чи релігійного кодексу, а засвоюючись переважно несвідомо, ментальність впливає на історичні традиції, культуру, економічні, соціальні й політичні структури, перебіг явищ і процесів життєвого світу людей;

б) розширення наших уявлень про сутності ментальності дає можливість створювати найбільш реалістичні прогнози розвитку нації, її орієнтації на певну цивілізаційну модель самоорганізації, а більш глибоке осмислення відмінностей в ментальних рисах різних націй – передбачувати перспективи міждержавних/міжнаціональних відносин на регіональному і глобальному рівнях.

Список літератури

1. Власевич Т. Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. DOI : http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/1_2016/7.pdf.

2. Гордійчук О. Генеза категорії ментальності в соціально-філософському дискурсі. DOI <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-4>

3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. Л. : Наука, 1990. 280 с.

4. Данилюк І.В. Проблемне поле етнічної психології як науки /І.В. Данилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Випуск 3. С. 7–10

5. Данилюк І.В., Гресько В.В. Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. 2017. Т. 22, Вип. 1. С. 68-78.

6. Додонов Р. До проблеми визначення поняття ментальність / Р.Додонов // Придніпровський науковий вісник. 1997. №14. С.11-14.
7. Коваль І.М. Метаантропологія менталітету: правовий вимір. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юр. наук: спец. 12.00.12 – філософія права. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2017. С.3-4. 216 с.
8. Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе / В.В. Козловский // Социология и социальная антропология. – С. – Пб. : Петрополис, 1997. – С. 32–43. С.35.
9. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К., Генеза, 1995. С. 708 – 718.
10. Лозова О. М. Структура й семантика етнічної свідомості / О. М. Лозова // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2007. № 1(19). С. 83–87; Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: моногр. / авт. кол.; під наук. кер. Лозової О.М. К.: ТОВ. НВП «Інтерсервіс», 2014. 193 с.
11. Ментальність. Вікіпедія. DOI : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
12. Ментальність / І. М. Грабовська, С. І. Грабовський // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018.
13. Національний менталітет / О. Д. Бойко // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. DOI : <https://esu.com.ua/article-71042>.
14. Петінова О.Б. Ментальність як соціокультурний феномен в контексті соціально-філософського аналізу. URL : <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76586/32>.
15. Поліщук І.О. Національна ментальність. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109730>.
16. Розов Н. Современный российский менталитет: разнообразие габитусов и направления изменений. URL : <http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm>.
17. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія. Київ : Каравела, 2011. С.64-65. 264 с.
18. Уварова Т.І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології / Т. І. Уварова // Наукові записки. Серія «Культурологія». Острого: Ви-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2012. № 9. С.3–13.

19. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Переклала з німецької Катерина Котюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. вид. Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. 608 с.

References

1. Vlasevych T. (2011). Mentalnist yak vykhidnyi vymir narodnoho svitobachennia. [Mentality as the initial dimension of the folk worldview]. Visnyk Lvivskoho Universytetu - Bulletin of Lviv University. Issue 1. Retrived from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/1_2016/7.pdf [in Ukrainian].

2. Hordiichuk O. (2019). Heneza katehorii mentalnosti v sotsialno-filosofskomu dyskursi. [Genesis of the category of mentality in socio-philosophical discourse]. Visnyk Lvivskoho Universytetu - Bulletin of Lviv University. Issue 23. Retrived from <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-4> [in Ukrainian].

3. Humylev L. N. (1990). Neohrafiya etnosa v ystorycheskyi peryod. [The geography of ethnicity in the historical period]. Nauka. [in Russian].

4. Danyliuk I.V. (2012). Problemne pole etnichnoi psykholohii yak nauky. [Problematic field of ethnic psychology as a science]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykholohiia. Pedagogika. Sotsialna robota - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology. Pedagogy. Social work. № 3. 7–10. [in Ukrainian].

5. Danyliuk I.V., Hresko V.V. (2017). Mentalitet yak providna etnopsykholohichna kharakterystyka. [Mentality as a leading ethnopsychological characteristic]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Psykholohiia - Bulletin of Odesa National University. Series: Psychology. № 22, 68-78. [in Ukrainian].

6. Dodonov R. (1997). Do problemy vyznachennia poniattia mentalnist [To the problem of defining the concept of mentality]. Prydniprovskyi naukovyi visnyk - Prydniprovskyi naukovyi vestnik. №14, 11-14. [in Ukrainian].

7. Koval I.M. (2017). Metaantropolohiia mentalitetu: pravovyi vymir. [Metaanthropology of Mentality: Legal Dimension]. Lviv: NU «Lvivska politekhnik». [in Ukrainian].

8. Kozlovskiy V.V. (1997). Poniaty mentalnosti v sotsyolohycheskoi perspektyve. [The concept of mentality in sociological perspective]. Sotsyolohiia y sotsyalnaia antropolohiia - Sociology and Social Anthropology. 32–43. [in Russian].

9. Kulchytskyi O. (1995). Entsyklopediia ukrainoznavstva. [Encyclopaedia of Ukrainian Studies.] Kyiv, Heneza. [in Ukrainian].

10. Lozova O. M. (2007). *Struktura y semantyka etnichnoi svidomosti*. [Structure and semantics of ethnic consciousness]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofii. Psykholohiia. Pedahohika: zbirnyk naukovykh prats - Bulletin of NTUU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy: a collection of scientific papers. № 1(19). 83–87. [in Ukrainian].*

11. *Mentality*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>. [in Ukrainian].

12. Hrabovska I. M. , Hrabovskyi S. I. (2018). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

13. Boiko O.D. (2020). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Kyiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-71042>. [in Ukrainian].

14. Petinova O.B. (2004). *Mentalnist yak sotsiokulturnyi fenomen v konteksti sotsialno-filosofskoho analizu*. [Mentality as a socio-cultural phenomenon in the context of socio-philosophical analysis]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76586/32>. [in Ukrainian].

15. Polishchuk I.O. (2017). *Natsionalna mentalnist*. [The concept of national mentality]. *Visnyk NIuU. Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia - Bulletin of NSW. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*. Retrieved from <https://doi.org/10.21564/2075-7190.33.109730>. [in Ukrainian].

16. Rozov N. *Sovremenny rossiyskiy mentalytet: raznoobraziye habytusov y napravleniia yzmeneni*. [Modern Russian mentality: Diversity of habitus and directions for change]. Retrieved from <http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm>. [in Russian].

17. Savytska O.V., Spivak L.M. (2011). *Etnopsykholohiia*. [Ethnopsychology]. Kyiv: Karavela. [in Ukrainian].

18. Uvarova T.I. (2012). *Terminolohichna problematyka katehorii mentalnosti v kulturolohii*. [Terminological problems of the category of mentality in culturology.] *Naukovi zapysky. Serii «Kulturolohii» - Scientific Notes. Series "Culturology". № 9. 3–13. [in Ukrainian].*

19. Yung K.G.(2018). *Arkhetypy i kolektyvne nesvidome*. [Archetypes and the Collective Unconscious]. Lviv: Vydavnytstvo «Astroliabii». [in Ukrainian].